

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра психології і туризму

Кваліфікаційна робота бакалавра
на тему:
«Особливості особистісного розвитку психолога-консультанта»

Допущено до захисту
« ___ » травня 2022 року

Студентки (та) групи ПС 27-18
факультету туризму, бізнесу і
психології
освітньої програми
Практична психологія
за спеціальністю 053 Психологія
Харченко Кристини Сергіївни

Завідувач кафедри
психології і туризму
доктор психологічних наук, проф.
Бондаренко Олександр
Федорович

Науковий керівник:
доцент, кандидат психологічних наук
Кириленко Валентина Граціянівна

Національна шкала _____
Кількість балів _____
Оцінка ЄКТС _____

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
KYIV NATIONAL LINGUISTIC UNIVERSITY
Chair of Psychology and Tourism

Degree in Psychology
on the topic:
«Features of personal development of the psychologist-consultant»

*Admitted to the defence of
a thesis*
« _____ » _____

Student of group PS
Department of Translation
educational and professional
program
Psychological research
and counseling
Speciality: 053 Psychology

Head of Department
psychology and tourism
doctor of psychological sciences,
prof. Bondarenko Alexander
Fedorovich

(signature) *(Full name)*

Research Adviser:
docent, candidate of Psychology
Kyrylenko Valentina

National scale _____
Scores _____
ECTS _____

Анотація

Кваліфікаційна робота бакалавра на тему: «Особливості особистісного розвитку психолога-консультанта»

Об'єкт дослідження – особистість психолога-консультанта.

Предмет – особливості розвитку психолога-консультанта.

Метою даної роботи є з'ясування особливостей особистісного розвитку психолога консультанта в процесі професійного становлення.

Робота складається з 2 розділів:

У першому розділі розглянуті підходи до розуміння поняття особистісного розвитку, та близькі за змістом поняття: «розвиток особистості» «особистісний ріст», «самореалізація», «самоактуалізація». Визначено характеристики та особливості категорії «особистісного розвитку». Проаналізована специфіка сфери психологічного консультування та розглянуті вимоги до особистості фахівця.

У другому розділі були розглянуті роботи по темі з метою з'ясування основних тенденцій і проблем в дизайні дослідження. В результаті аналізу досліджень були з'ясовані особливості особистісного розвитку в процесі професійного становлення.

Ключові слова: особистісний розвиток, особливості розвитку, особистісний ріст, психолог-консультант, професіоналізм.

Annotation

Qualifying work of the on the topic: "Features of personal development of the psychologist-consultant"

The object of research: personality of a consulting psychologist.

Subject: features of the development of a consulting psychologist.

The work consists of 2 sections:

The first section: approaches to understanding the concept of personal development and concepts similar in content such as «personality development», «personal growth», «self-realization», «self-actualization» were considered. The characteristics and features of the category of personal development are determined. The specifics of the sphere of psychological counseling are described and the requirements for the personality of the specialist are mentioned.

The second section: already existing researches on the topic were discussed in order to clarify the main trends and problems of research design. As a result of the data analysis, the features of personal development in the process of professional development were clarified.

Key words: personal development, features of development, personal growth, psychologist-consultant, professionalism.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
АНОТАЦІЯ.....	1
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ ВИЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГА- КОНСУЛЬТАНТА	
1.1. Теоретичний аналіз феномену особистісного розвитку в науковій літературі.....	7
1.2. Особливості особистості психолога –консультанта.....	18
Висновки до першого розділу.....	27
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ПРОЦЕДУРА ПРОВЕДЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	29
2.1. Процедура та особливості вивчення особистісного розвитку в процесі професійного становлення в новітніх дослідженнях	29
2.2. Дослідження особистісного розвитку психологів консультантів в процесі професійного становлення.....	32
Висновки до другого розділу.....	41
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	43

ВСТУП

Актуальність дослідження.

Однією з важливих проблем сучасної психології є проблема особистісного розвитку. Різні теоретичні розробки в цій області відображають неоднорідність і відсутність єдиного погляду на дану проблему. Дослідження в галузі цього питання повинні продовжуватися, маючи при цьому теоретичне і практичне значення.

У загальному розумінні особистість - це унікальний синтез всіх характеристик людини в цілісну систему, яка визначається, змінюється і розвивається в результаті адаптації до умови постійно мінливого середовища. У науковий побут психологічної науки надійно увійшли судження: «особистість існує в розвитку», «основним способом буття особистості є розвиток», «особистість – це система, що розвивається», «поза розвитком особистості не існує» [29, с. 13]. Особистісний розвиток передбачає реалізацію особистісного потенціалу і спрямоване самовдосконалення людини.

Розвиток особистості є об'єктом досліджень багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених (К. А. Абульханова-Славская, Б. Г. Анан'єв, Л. І. Анциферова, Г. О. Балл, І. Д. Бех, А. А. Бодалев, Л. С. Виготський, В. В. Давидов, І. А. Зязюн, Е. І. Ісаєв, І. С. Кон, В. Г. Кремень, В. А. Кудін, А. Н. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, А. С. Макаренко, С. Л. Рубинштейн, В. А. Сухомлинський та інших вчених).

Проблеми особистісного розвитку і зростання розроблялися рядом вчених, таких як: З. Фрейд, К. Г. Юнг, Е. Еріксон, К. Хорні, Г. Олпорт, Р. Кеттел, Г. Айзенк, Б. Ф. Скінер, А. Адлер, Е. Ю. Акімова, Р. Ассаджолі, С. Л. Братченко, А. Масолу, К. Роджерс, Е. Фромм та інші.

Особистісний та професійний розвиток психолога-консультанта тісно пов'язані в діяльності. Професійна діяльність накладає відбиток на особистість фахівця, особистісні особливості в свою чергу відображаються в обраній сфері діяльності. Сфера психологічного консультування - це відносно новий напрям професійних послуг, ефективність яких залежить від особистості консультанта.

Розширення та популяризація психологічного консультування зумовлює запит на необхідність підготовки майбутніх професіоналів, і знову робить актуальним питання особистості психолога, її становлення, розвитку, особливостей та ін.

Велике значення в проведенні досліджень, присвячених розвитку особистості психолога мають роботи таких вчених як: Г.С. Костюк, С.Д.Максименко, Л.З Сердюк, Н.Ю. Яригіна, А.А. Костригін, С.Д. Максименко, І. С. Булах, Я. Чаплак, О. М. Дубовик та ін.

Все вище сказане зумовило вибір теми дослідження «Особливості особистісного розвитку психолога-консультанта»

Об'єкт дослідження: особистість психолога консультанта.

Предмет дослідження: особливості розвитку психолога консультанта.

Мета дослідження: дослідити особливості особистісного розвитку психолога консультанта в процесі професійного становлення.

Завдання:

1. Зробити огляд наукових підходів до розуміння окресленої проблеми та поняття «особистісний розвиток».

2. Здійснити теоретичний аналіз особливостей особистісного розвитку психолога консультанта в процесі професійного становлення

3. Аналізуючи існуючі дослідження з зазначеної проблеми, визначити методологію та процедуру вивчення процесу особистісного розвитку.

4. Шляхом аналізу існуючих досліджень, визначити особливості особистісного розвитку психолога консультанта.

Теоретичною основою дослідження. Велика соціальна значущість проблеми завжди викликала підвищену зацікавленість широких кіл науковців. Цією проблемою цікавились такі відомі психологи, педагоги як Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, Т. Титаренко, Г. Балл, Я. Чаплак, С.Д.Максименко, І. Зимня, Є Клімов, Н. Кузьміна, Л.З Сердюк, Н.Ю. Яригіна, А. Деркач, І. Булах, О. Бондаренко, А.А. Костригін, В. Панок, С.Д. Максименко, І. С. Булах, Я. Чаплак, О. М. Дубовик та ін.

Методи дослідження:

- *теоретичні*: аналітичний метод, метод узагальнення, метод порівняння, на основі яких здійснювалися вивчення та аналіз праць вітчизняних та зарубіжних дослідників з досліджуваної, що дало змогу виявити сукупність концептуальних поглядів, покладених в основу дослідження, а також теоретично обґрунтувати результати емпіричного дослідження;

- *методи емпіричного дослідження*:

- *методи обробки емпіричних даних*: кількісна та якісна обробка отриманих даних.

Структура роботи. Дипломна робота складається з двох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел, що нараховує 39 праць. Загальний обсяг роботи – 42 сторінки, а основний зміст роботи міститься на 40 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ ВИЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГА- КОНСУЛЬТАНТА

1.1 Теоретичний аналіз феномену особистісного розвитку в науковій літературі

Проблема особистісного розвитку носить міждисциплінарний характер і цікавить філософів, психологів, педагогів, акмеологів, соціологів.

На нашу думку, досліджувана проблема має психологічну природу, особливості особистості та її розвитку, його механізми, закономірності, форми можуть бути вивчені методами і засобами психологічного дослідження. І хоча досліджень на цю тему та дотичні багато, їх недостатньо, аби дати точне визначення феномена «особистісного розвитку».

Особистісний розвиток передбачає реалізацію особистісного потенціалу і спрямоване самовдосконалення людини. Результатом цього процесу є кількісні і якісні зміни особистості, поліпшення в певних аспектах життя та підвищення якості життя суб'єкту саморозвитку.

Існує багато близьких за змістом понять: «розвиток особистості», «особистісний ріст», «самореалізація», «самоактуалізація», «самовдосконалення», «саморозвиток», «самотворення» та інші. У нашому дослідженні ми розглянемо деякі з них.

В рамках особистісного підходу розвиток особистості розглядається як результат та складова загального розвитку людини. Особистість з'являється на певному етапі онтогенезу як результат росту і розвитку, проходження і засвоєння його ступенів.

Розвиток особистості є об'єктом досліджень багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених (К. А. Абульханова-Славская, Б. Г. Анан'єв, Л. І. Анциферова, Г. О. Балл, І. Д. Бех, А. А. Бодалев, Л. С. Виготський, В. В. Давидов, І. А. Зязюн, Е. І. Ісаєв, І. С. Кон, В. Г. Кремень, В. А. Кудін, А. Н. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, А. С. Макаренко, С. Л. Рубинштейн, В. А. Сухомлинський та інших вчених).

У вітчизняній психології категорія розвитку особистості є ключовою, вона лежить в основі методології багатьох наук про людину. Слід сказати, що у вітчизняній психології, вважає О. Н. Дубовик (2015) немає чіткого визначення терміна "особистість". Але можна вона припускає, що особистісне і професійне становлення – це розвиток особистості у постійно змінному особистісному і професійному полі, ці два процеси взаємопов'язані і взаємодоповнюють один одного [38].

Деякі вітчизняні автори відзначають подвійність трактування поняття особистості. Особистість може розумітися як суб'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності. Також, особистість може визначатися включеністю в соціальні відносини. Тут включеність розуміється як системна якість індивіда, що формується в процесі спільної діяльності і спілкування.

У загальному розумінні особистість - це унікальний синтез всіх характеристик людини в цілісну систему, яка визначається, змінюється і розвивається в результаті адаптації до умови постійно мінливого середовища. У науковий побут психологічної науки надійно увійшли судження: «особистість існує в розвитку», «основним способом буття особистості є розвиток» , «особистість – це система, що розвивається», «поза розвитком особистості не існує» [29, с.13].

Для нашого дослідження важливими є ідеї Л. Виготського, які були екстрапольовані в галузь психології особистості і стали в ній досить важливими для розроблення низки теоретичних принципів та концептуальних положень розвитку особистості. Особистісне як системне утворення людини почало виступати особливою соціальною цінністю, своєрідним зразком, здібністю, спрямованою на засвоєння образу світу, інших, себе [29, с.14].

Також, для нашого дослідження представляють інтерес ідеї С. Л. Рубінштейна [29, с.14], який сформулював принцип розвитку стосовно розуміння психічних процесів, підкресливши, що головним є їх особистісне підґрунтя, яке інтегрує в єдине ціле всі психічні явища і надає особистісну спрямованість їх розвитку. Він також розробляв принцип єдності свідомості і

діяльності: свідомість особистості проявляється в діяльності (як і інші психічні процеси) і розвивається в ній. У рубінштейнівській концепції суттєвим є розуміння розвитку особистості людини як становлення, точніше, як виникнення в неї нових якостей, нових вищих рівнів буття, як руху до духовного сходження. Важливим є також розуміння її розвитку через взаємодію, діалектику суб'єкта і об'єкта, яка передбачає одночасність змінювання суб'єктом об'єкта і зворотного впливу цих змін на розвиток суб'єкта. Для вченого особистість людини – це істинний суб'єкт саморозвитку і творчості [29, с.14].

В результаті робіт наукових шкіл Л. С. Виготського та С. Л. Рубінштейна в психології виділився особистісний підхід. Вони акцентують увагу на тому, що особистість не є сукупністю різних індивідуальних особливостей людини, тому кожен психологічний властивість у контексті особистості потрібно вивчати з позиції цілісності.

Г. Костюк становлення та розвиток особистості розглядав як детермінований суспільними умовами (навчанням, вихованням) процес «саморуху», що спонукається внутрішніми суперечностями, які виникають у ньому. З розвитком особистості зростає значення внутрішніх умов, внутрішнє середовище стає фактором подальшого розвитку особистості, її «саморуху» від нижчих до вищих форм взаємовідносин із зовнішнім середовищем. Усвідомлюючи свої досягнення і недоліки, особистість виявляє прагнення до самовдосконалення, до самоосвіти і самовиховання [29, с.15]. Сучасні дослідження особистісного розвитку базуються на постнекласичних підходах, які виконуються на засадах детермінації певних зовнішніх чи внутрішніх впливів.

Близьким до поняття «особистісний розвиток» є поняття «особистісний ріст».

"Особистісний ріст" поняття в психології, яке спочатку було сформульовано в рамках гуманістичної парадигми К.Роджерса і А. Маслоу, і

тракується в ній спецефічним чином. Воно пов'язане з особистісними змінами, джерело яких знаходиться в самій людині.

Проблеми особистісного розвитку і зростання розроблялися рядом вчених, таких як: З. Фрейд, К. Г. Юнг, Е. Еріксон, К. Хорні, Г. Олпорт, Р. Кеттел, Г. Айзенк, Б. Ф. Скінер, А. Адлер, Е. Ю. Акімова, Р. Ассаджолі, С. Л. Братченко, А. Масолу, К. Роджерс, Е. Фромм та інші.

Згідно, С. Л. Братченко (2007), особистісний ріст - це свобода, набуття себе і свого життєвого шляху, самоактуалізація і розвиток всіх основних особистісних атрибутів. З метою кращого розуміння суті поняття «особистісний ріст», пропонуємо звернутися до критеріїв, сформульованих С.Л. Братченко.

С. Л. Братченко (2007) виділяє інтраперсональні (внутрішні) та інтерперсональні (зовнішні) критерії особистісного зростання:

До інтраперсональних критеріїв відносяться:

1. Прийняття себе - визнання себе такою, якою людина є, віра в себе і свої можливості, «ставлення до себе як особистості, гідної поваги, здатної до самостійного вибору».

2. Готовність до прийняття власних переживань - чим вище зрілість особистості, тим більше вона вільна від спотворює впливу психологічних захистів, відкрита для «суб'єктивного переживання подій внутрішнього світу».

3. Розуміння себе - здатність оцінювати і аналізувати свій актуальний стан, мати повне уявлення про самого себе.

4. Відповідальна свобода - відповідальність за свій вибір і правильна оцінка його наслідків.

5. Цілісність - «посилення і розширення інтегрованості і взаємопов'язаності всіх аспектів життя людини»

6. Динамічність - постійний і безперервний процес змін, вирішення актуальних протиріч і проблем, стосовно засвоєння нового досвіду.

До інтерперсональних критеріїв особистісного зростання Братченко відносить:

1. Прийняття інших – повага до інших людей, визнання їх безумовної цінності і довіра їм.

2. Розуміння інших - свобода від забобонів і стереотипів, здатність до реалістичного, диференційованого сприйняття інших людей і навколишнього світу.

3. Соціалізованість - прагнення особистості до конструктивних соціальних взаємин; відкритість, природність і гнучкість в соціальних контактах, прагнення конструктивного вирішення міжособистісних конфліктів.

4. Творча адаптивність - вміння використовувати всі внутрішні потенційні можливості для подолання життєвих труднощів, правильна оцінка кожного конкретного моменту.

Цікава точка зору А.С. Андрєєва (2018), який визначаючи поняття особистісного зростання зауважив, що джерелом цих змін часто називають саму людину. Він звернув увагу, що говорячи про особистісне зростання мова не йде про глибинну трансформацію особистості. Наприклад, К. Роджерс пов'язував поняття особистісного зростання саме з якісними змінами.

У людини ріст і розвиток взаємопов'язані, підтримують один одного і змінюють один одного етапами. Це нагадує чергування горизонтального і вертикального руху: відбувається накопичення знань і умінь (йде горизонтальний ріст), потім відбувається різкий стрибок, перехід на новий рівень (новоутворення, стрибок вгору). Відповідно до цієї позиції, особистісний розвиток відбувається в результаті зовнішніх впливів.

А. Н. Леонт'єв (2002) відмовився від терміна «особистісний ріст» на користь «особистісного розвитку». Це важливо, так як для нашого дослідження представляє інтерес розвиток, який людина змогла б здійснювати самостійно, який залежить від його волі.

Таким чином, говорячи про особистісний ріст ми маємо на увазі накопичення досвіду, постійний розвиток закладеного в людині потенціалу, придбання деяких нових особистісних здібностей і можливостей всередині колишньої ситуації розвитку. Потенціал же розуміється як узагальнена

системна характеристика індивідуальних і психологічних особистісних особливостей.

В його основі лежать здатності особистості діяти відштовхуючись від власних внутрішніх орієнтирів і різних факторів в процесах життєдіяльності, зберігаючи при цьому сталість діяльності і цільових орієнтирів при регулярному мінливому впливі середовища. Особистісний ріст означає накопичення досвіду, придбання деяких нових особистісних здібностей всередині колишньої ситуації існування і досвіду.

Особистісний потенціал варто розуміти як комплекс психічних властивостей, який дає людині можливість приймати рішення і регулювати свою активність спираючись на власні уявлення. До показників особистісного потенціалу різні автори відносять незалежність і внутрішню свободу, особистісну автономію, осмисленість життєдіяльності, стійкість в життєвих умовах, готовність до внутрішніх трансформацій, здатність прийняття нової інформації, стійку готовність до дій, тимчасову перспективу особистості.

Деякі представники гуманістичного напрямку (Ш. Бюлер, К. Гольдштейн, Г. Олпорт, Р. Мей, В. Франкл) пропонують розглядати особистісний розвиток суб'єкта як процес, пов'язаний з прагненням до самореалізації, самопізнання, що передбачає суб'єктивну активність.

Близьким до особистісного росту за змістом поняттям є самореалізація особистості. С. Д. Максименко та Л. З. Сердюк (2018) визначають самореалізацію як розвиток готовності до саморозвитку, як прояв задатків і можливостей, що передбачає збалансований і гармонійний розвиток різних аспектів особистості шляхом докладання адекватних зусиль, спрямованих на розкриття особистісного потенціалу. Вони розглядають феномен самореалізації як форму, в якій людина забезпечує власний розвиток, саморозвиток, що є основою її стійкості як складної і цілісної самодетермінованої, самоорганізованої психологічної системи [28, с.6].

С.Д. Максименко та Л. З. Сердюк виділяють такі складові феномену самореалізації і характеристики самоактуалізованої особистості: розширене

почуття Я, позитивний образ Я, цілісний підхід до життя; орієнтація на діяльність, реалізація творчих здібностей, повага до себе й інших, низька внутрішня конфліктність, почуття суб'єктивної свободи, цілісність особистості, екзистенціальність та ін.

С.Д. Максименко та Л. З. Сердюк (2018) також акцентують увагу на тому, на тому як перераховані характеристики самореалізації, в сукупності, показують наскільки людина є суб'єктом, автором власного життя, наскільки вона сама детермінує власну життєдіяльність.

Самореалізацію деякі автори (С.І. Кудінов) також поділяють на зовнішню і внутрішню. Зовнішня спрямована на самовираження індивіда в різних сферах життєдіяльності: професії, творчості, спорті, мистецтві, навчанні, політичній і громадській діяльності та ін. Внутрішня - забезпечує самовдосконалення людини у фізичному, інтелектуальному, естетичному, моральному і духовному аспектах [32].

Сердюк Л.З. (2018) пише, що такі психологічні поняття як самореалізація, саморозвиток, самоактуалізація, самовизначення особистості, самовираження, самоствердження, особистісне зростання та інші «само-» процеси (саморух, самоактивність, самодетермінація та ін.), укорінилися в науковому вжитку і не втрачають своєї актуальності впродовж багатьох десятиків років. Проте, достатньою мірою ці феномени не піддаються поясненню, оскільки «само» припускає дещо, що виходить із суто внутрішньої детермінації, як дещо самопричинне, самоспонукуване і саморегульоване [34, с. 48].

Цікаво розглянути точку зору В. Татенко. Критично апелюючи до різних традиційних і сучасних підходів зарубіжної та вітчизняної психології, вчений намагається обґрунтувати феномен суб'єктності та прагне показати незалежність розвитку людини від суспільних відносин, діяльності, свідомості. Він звертається до онтологічного уявлення суб'єктності як зсередини, з себе детермінованої активності самопізнання, самопокладання і самоздійснення в їхньому специфічному людському явленні [29, с.16].

Ми вважаємо, що особистісний ріст та самореалізація є фундаментальними для успішного особистісного розвитку.

Цікавим є зауваження А.Андрєєва (2018), про тотожність понять «personal development и personal growth» в англomовних джерелах. Ми згодні з позицією тих вчених, що не ототожнюють їх, а віддають перевагу терміну «особистісний розвиток», так як воно має на увазі активність, самоідентичність, таланти і потенціал, підвищення якості життя і серйозну особистісну трансформацію. В результаті дослідження понять «розвиток особистості», «особистісний розвиток» і «особистісний ріст» ми можемо стверджувати, що сьогодні психологи все частіше звертаються до терміна «особистісний розвиток».

Різні етапи особистісного розвитку супроводжуються різним рівнем вираженості прагнення до нього, утворюючи різні рівні розвитку, які розрізняються в більшій мірі через особистісні властивості, характеристики мотиваційно-потребової сфери та установки особистості на себе.

Джерелом розвитку є потреби людини, необхідність задоволення яких і стимулює розвиток відповідних психологічних можливостей і засобів. Як згадувалося вище, розвиток психологічних можливостей, в свою чергу, призводить до появи нових, більш складних потреб і мотивів.

Потреби - це найбільш значущі фактори для саморозвитку. Разом з мотивами вони складають основу цілеспрямованої активності суб'єкта, його регульованої діяльності та поведінки, незалежно від того, на досягнення якого результату спрямовані.

Потреба у самозмінах суттєво залежить від виникнення у людини мети досягнути бажаного рівня особистісного зростання. Важливість мотивації, розглядається в тому числі як необхідна умова самореалізації, як зазначається у роботах багатьох авторів.

Мотивація самореалізації особистості завжди опосередкована пізнанням і ставлення людини до іншої людини та іншої до неї. Образ «Я» як програма самореалізації, опредмечується в конкретних результатах діяльності та

взаємодії з оточенням через дію когнітивних та афективних складових самосвідомості, яка інтегрує очікування і реальний статус особистості. (30) Внутрішня мотивація – це зацікавленість людини у вирішенні завдань, при відсутності зовнішніх нагород.

Одна з найпопулярніших і поширених сьогодні концепцій, що пояснюють потребу і мотивацію до саморозвитку, є концепція самоактуалізації, яку ми пропонуємо розглянути.

Р. Кочюнас (1999) зазначає, що за А. Маслоу, самоактуалізація є найвищою потребою людини, відповідно до ієрархії потреб. Феномен самоактуалізації належить до трансцендентальних психолого-філософських категорій, тобто таких, що практично знаходяться поза межами свідомості особистості і її пізнання. Під самоактуалізацією слід розуміти постійну реалізацію людиною свого потенціалу як здійснення покликання, максимально повне пізнання і прийняття власної природи, як невпинне прагнення до єдності своєї особистості.

А. Маслоу, пов'язуючи самоактуалізацію з мотивацією розвитку, відмічає, що в кінцевому вираженні самоактуалізація характерна лише для незначної кількості людей, у більшості вона залишається у вигляді надії, прагнення до чогось більшого, але ще не досягнутого. Цінності самоактуалізації існують у вигляді реальних цілей, навіть ще неактуалізованими, тобто людина є одночасно тим, ким вона є, і тим, ким вона прагне бути (Маслоу, 2008).

Взагалі, в сучасній науковій літературі поняття самоактуалізації розуміється достатньо широко: як прагнення людини до найповнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей, безперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей і талантів, як звершення своєї місії, або покликання, долі і інше, як більш повне пізнання і прийняття своєї власної початкової природи, як невпинне прагнення до єдності, інтеграції, або внутрішньої синергії особистості.

Тож, розглянувши деякі відомі підходи до проблеми особистісного розвитку та дотичних тем, ми з'ясували, що:

1) Деякі дослідники розглядають особистісний розвиток як процес, та обговорюють його динаміку та механізми

2) Розуміючи розвиток як результат, вчені намагаються з'ясувати його рівень, результат.

3) Досліджуючи форми особистісного розвитку зачіпається тема його самодетермінації, суб'єктності, авторського впливу особистості на власне життя.

Ми розглянули близькі за значенням поняття, і можемо виділити наступні характеристики особистісного розвитку:

1. Особистісний розвиток можливий тільки на певному етапі онтогенезу.

2. Особистісний розвиток є системною якістю людини.

3. Особистісний розвиток є результатом та частиною загального розвитку людини, тому підпорядкований певним законам.

4. На відміну від особистісного зростання, розвиток залежить від зусиль самої людини і оточуючих.

5. Особистісному розвитку характерні як кількісні, так і якісні зміни, в результаті чого змінюється особистість і ідентичність людини, з'являються нові форми її буття.

6. Особистісний розвиток характеризується спрямованістю, йому можна не тільки сприяти, а й керувати ним.

7. Особистісний розвиток рідко переживається комфортно, так як є необхідністю задоволення потреб, зняття напруги, усунення протиріч (наприклад між потребами та можливостями, між новими можливостями та звичними способами діяльності).

8. В особистісному розвитку важливу роль відіграє суб'єкт, його воля, ціннісні орієнтири, внутрішня мотивація і спрямованість на досягнення певних рівнів, які людина визначає собі сама.

Особистісний та професійний розвиток тісно пов'язані в діяльності. Професійна діяльність накладає відбиток на особистість фахівця, особистісні особливості в свою чергу відображаються в бажаній сфері діяльності. Тому

досліджуючи розвиток особистості психолога консультанта, необхідно враховувати специфіку його професійної діяльності, і вимоги висуваються до особистості фахівця, які ми розглянемо далі.

1.2 Особливості особистості психолога-консультанта

Глибина і швидкість сучасних змін вимагають розвитку особистості, яка змогла б швидко і успішно адаптуватися і соціалізуватися, інтегруватися в мінливих умовах. В результаті, все більше людей потребують допомоги, і все менше соромляться за нею звертатися до фахівців, що говорить про необхідність широкого і результативного застосування психології в практичній сфері і розвитку тих її областей, які традиційно позначаються як методи психологічного впливу. Серед них одне з найважливіших місць займає психологічне консультування.

Ми розглянемо суть сфери діяльності психолога-консультанта аби краще зрозуміти вимоги, що висуваються до особистості фахівця.

Психологічне консультування - це відносно новий напрям професійної діяльності психолога, яка порівняно недавно в нашій країні виділилася в якості самостійної сфери діяльності поряд з такими традиційними формами роботи, як наукові дослідження, викладання психології, психологічна корекція і психодіагностика. Вона, безсумнівно, вимагає спеціальної, досить ґрунтовної професійної підготовки, яку не можна просто замінити знаннями і вміннями в зазначених вище областях, хоча для психолога-консультанта і вони необхідні.

Психологічний словник визначає психологічне консультування як вид психологічної допомоги, при якому за допомогою спеціально організованого процесу взаємодії консультанта і клієнта консультантом створюються максимально сприятливі умови для розвитку та актуалізації психологічних ресурсів клієнта, які дозволять йому вирішити свої проблеми і впоратися з життєвими труднощами. Звичайно, суспільство зацікавлене у фахівцях-консультантах, які були б здатні ефективно вирішувати поставлені перед ними професійні завдання.

За загальною думкою багатьох дослідників, зокрема (М. Valint, З. Фрейд, А. Адлер) ефективність діяльності практикуючого консультанта визначається професійними знаннями, спеціальними навичками і властивостями особистості. Ефективність професійної діяльності фахівця-психолога багато в чому

обумовлена і тим, наскільки ясно він представляє свою роль в процесі консультування, зауважує Р. Кочюнас (1999):. Шлях до розуміння ролі консультанта криється в розумінні сутності процесу консультування. Ця роль зазвичай залежить від очікувань клієнта, кваліфікації консультанта, приналежності його до певної теоретичної орієнтації, і від особистісних рис. У разі помилкового розуміння консультантом своєї ролі залежність клієнта від нього збільшиться, що істотно знижує ефективність консультативного процесу [1].

Р. Кочюнас (1999) вважає, що головним засобом, що забезпечує позитивні особистісні зміни клієнта, є особистість психолога-консультанта. Він назвав цю техніку «я-як-інструмент». А. Адлер позначав цю ідею наступним чином: «техніка лікування закладена в Вас». К. Роджерс постулював ідею про те, що найбільшим терапевтичним ефектом володіють самі відносини, які складаються між тим, хто звернувся за допомогою, і тим, хто її надає. Згідно Р. Мей (1999), особистість самого психолога являє собою знаряддя, яке він використовує для впливу на клієнта в процесі консультації. Роблячи посилання на З. Фрейда, Мей висловлює думку про те, що для того, щоб бути хорошим консультантом, психолог повинен володіти такою властивістю, яка дозволяє йому проникати в душу людини. Отже, психолог повинен вміти працювати з підсвідомими рівнями, які відповідають його власній душі [1].

Аналіз літератури по темі показав, що зарубіжні, і вітчизняні автори сходяться в тому, що для ефективності роботи психолога – консультанта важливіше наявність професійно важливих особистісних якостей, ніж знання, вміння і навички, забезпечені психологічною освітою. Отже, одним з найважливіших питань консультативної психології як науки, що систематизує всі накопичені знання про психологічне консультування, є проблема особливостей особистості того, хто бере на себе право і відповідальність допомагати – консультанта [2, с. 2].

Отже, ті властивості особистості, які відповідають особистості фахівця грають ключове значення, як і сама особистість консультанта.

Особистість консультанта виділяється майже у всіх теоретичних системах як найважливіший цілющий засіб, головний інструмент психолога (Р. Кочюнас, 1999), який забезпечує якісний консультативний контакт, від якого залежить остаточний ефект консультування — вплив на особистість клієнта в процесі конструктивних дій консультанта. Звернемося до історії формування вимог до особистості психолога.

Маквільямс (2016) зазначає, що спочатку особистість консультанта була суто теоретичним конструктом і описувалася з позиції домінуючої психоаналітичної парадигми. Такий погляд на особистість консультанта домінував до 1940-х років. Стосовно емпіричних досліджень, то в психоаналітичному підході досить довгий час заперечувалася така необхідність, що частково пов'язано з особистістю самого З. Фрейда, який вважав таку перевірку зайвою.

Ситуацію змінив К. Роджерс, який вважав, що консультант повинен бути справжнім у відносинах з клієнтом, переживати безумовно позитивне ставлення до нього, бути емпатійним («тріада Роджерса»). Зміна ставлення до особистості консультанта також була обумовлена масовою появою в 1960-х роках енкаутер груп, в яких брав участь і сам К. Роджерс. У цьому напрямку надавалось особливе значення автентичності відносин, яка припускала, що консультант повинен бути таким же чесним і емоційно відкритим, як і клієнт [2, с. 2].

Головна цінність ідей К. Роджерса полягає в тому, що, завдяки йому, особистість консультанта стала «живою і людяною». Це означає, що в момент консультації він також відчуває бурю почуттів і думок у зв'язку з клієнтом і тим, що між ними відбувається. Головним завданням консультанта К. Роджерс вважав турботу про якість відносин між консультантом і клієнтом. При цьому, теоретичні знання - не обов'язкова умова для створення особливих відносин, важливо також розвивати в собі здатність до співпереживання, безоцінності, розширювати самосвідомість для формування автентичності (К. Роджерс, 2000). К. Роджерс не досліджував саму особистість консультанта,

зосередившись на клієнті і процесі. Але він зробив значний внесок у розвиток напрямків досліджень, присвячених відносинам, що виникають між консультантом і клієнтом.

К. Роджерс (1957) вважається піонером запису на магнітофонну стрічку психотерапевтичних сеансів. Він шукав і пробував різні методи фіксації позитивного результату психотерапії, з цією метою К. Роджерс і проводив емпіричне дослідження, яке виявилось перехідною ланкою між вивченням результатів і самого процесу психотерапії.

Потім, близько 70х років, в результаті технологічної революції і прагнення бачити в людині «трудова одиницю», консультант став розглядатися як суб'єкт, виконуючий певну професійну діяльність, що володіє необхідними знаннями, навичками і вміннями [2, с. 3].

У 1964 р. Комітет з нагляду і підготовки консультантів США встановив наступні шість якостей особистості, необхідних консультанту (цит. за: George, Cristiani, 1990): довіра до людей; повага цінностей іншої особистості; проникливість; відсутність упереджень; саморозуміння; свідомість професійного обов'язку.

Були зроблені спроби виділити властивості особистості, необхідні консультанту для роботи з профвідбору. Національна асоціація професійної орієнтації США виділяє наступні властивості особистості:

- прояв глибокого інтересу до людей і терпіння в спілкуванні з ними;
- чутливість до установок і поведінки інших людей;
- емоційна стабільність і об'єктивність;
- здатність викликати довіру інших людей;
- повага прав інших людей.

Цей час характеризується появою великої кількості зарубіжних емпіричних досліджень, присвячених консультанту, однак, в центрі уваги дослідників були навички і методи використовувані консультантом, а особистісний аспект залишався в їх тіні. Це все більш призводило до розгляду особистості консультанта лише як до суми певних характеристик, навичок.

Крім того, значно зросла кількість психотерапевтичних напрямків. Це призвело до появи багатьох досліджень, присвячених ефективності психологічного консультування з метою пошуку емпіричного обґрунтування і критеріїв корисності використання тих чи інших застосовуваних в консультуванні підходів і методів. Цей пошук привів дослідників до більш детального розгляду значення особистості консультанта саме в цьому контексті. Більшість досліджень особистості консультанта звелися до опису «критеріїв» - якостей особистості, що беруть участь в тому чи іншому аспекті консультування (комунікативному, афективному, когнітивному і т.д.).

Р. Кочюнас (1999), узагальнивши накопичений вітчизняний і зарубіжний матеріал про властивості особистості ефективного психолога-консультанта, створив свою модель. «Модель ефективного консультанта» є дуже відомим і вживаним концептом на сьогодні. Основу цієї моделі складають такі фактори, як автентичність, відкритість власного досвіду, розвиток самопізнання, сила особистості та ідентичність, толерантність, толерантність до невизначеності, прийняття особистої відповідальності, глибина спілкування з іншими людьми, постановка реальних цілей, емпатія [1].

В. Е. Пахальян (2006) виділяє в моделі "ефективного" психолога-консультанта наступні показники [19]:

- високий рівень професійної підготовки і культури;
- сензитивність і здатність рефлексії;
- життєлюбність і здатність до партнерства з клієнтом;
- задоволеність і збалансованість своїх базисних цінностей (в тому числі фінансових і сексуальних);
- здатність витримувати мінливості роботи з певним типом клієнта (інтенсивність опору);
- фізичне, психічне та особистісне здоров'я (наявність почуття гумору, знання власних обмежень, відсутність невротичних потреб і рис, адекватна енергетика).

На відміну від попередніх дослідників Л. Б. Шнейдер взагалі пропонує об'єднати всі особистісні властивості, що входять в "образ Я" психолога-консультанта в поняття "гуманність", яке включає в себе духовність, емпатійність, відкритість, етичність, мудрість, порядність, стриманість, терплячість, віру в іншу людину, благородство [20].

Відповідно до думки, яку висловлює І. Ялом, однією з найважливіших якостей, якими повинен володіти консультант, є вміння визнавати власні помилки [24].

До теперішнього часу налічується більше ніж 100 якостей, що виділяються з тим чи іншим ступенем узагальненості, необхідних для якісного консультанта.

Серед цих якостей, найчастіше називають:

- соціальний інтелект, емоційний інтелект,
- гнучкість,
- рефлексивність,
- емпатію
- неабиякі розумові здібності і розважливість;
- оригінальність, винахідливість і різнобічність;
- допитливість і самонавчання;
- інтерес до особистості, повага особистості іншої людини;
- розуміння своїх особистих характеристик, почуття гумору;
- чутливість до складнощів мотивації;
- терпимість, відсутність гордовитості;
- здатність займати "терапевтичну" позицію, здатність встановлювати гнучкі взаємини;
- наполегливість, методичність в роботі, здатність витримувати напруга;
- готовність прийняти на себе відповідальність;
- почуття такту і здатність до співпраці;
- цілісність натури, самоконтроль і врівноваженість;

- здатність розрізняти моральні цінності;
- широта культурного горизонту, освіченість;
- глибокий інтерес до психології.

Саме ці якості рекомендується розвивати психологам. Крім того, психолог повинен знати свої особистісні особливості, здібності, недоліки, можливості, сильні і слабкі сторони, способи компенсації недоліків. Він повинен вміти регулювати свої емоційні стани, мобілізувати свої психологічні функції (пам'ять, увага, мислення), здійснювати пошук і аналіз необхідної наукової професійної інформації, тренувати професійно важливі якості [16].

На сьогоднішній день різним аспектам професійно важливих якостей психолога присвячено чисельні наукові дослідження, зокрема: компетенції як показника фахової спроможності (П. Бачинський, С. Бондар, І. Єрмаков, Р. Овчарова); готовності психолога до діяльності (І. Зимня, Є Клімов, Н. Кузьміна, А. Маркова, К. Платонов); особистісним якостям і показникам професіоналізму (В. Бондар, А. Деркач, Л. Долинська, І. Булах, О. Бондаренко, Н. Пророк, В. Семиченко, С. Ставицька); системі зв'язку теоретичних знань із їхнім застосуванням у психологічній практиці (Е. Зеєр, Л. Карамушка, В. Панок, Ю. Приходько, Т. Титаренко, Г. Балл, С. Максименко, А. Маркова, К. Роджерс, Ю. Швалб). Особистісний розвиток психолога консультанта тісно пов'язаний з його професіональним розвитком, в результаті якого можна досягти «професіоналізму».

Професіонал - це людина, яка успішно адаптувалася до професії і оволоділа психологічними засобами праці [14]. З цього випливає, що професіоналізацію можна розглядати як процес формування особистості професіонала, що починається з моменту вибору професії і триває протягом усього професійного життя людини [15].

З точки зору Е.А. Климова, професіоналізм - це не тільки вищий рівень знань, умінь і результатів людини в області діяльності, а певна системна організація свідомості, психіки людини. На думку вченого, професія психолога вимагає: творчого складу розуму; здатності ясно уявляти, моделювати варіанти

можливих наслідків дій людей; можливих результатів їх конфліктів, протистоянь або об'єднань.

Так само Е.А. Клімов, звертає увагу, що суб'єктам даної професійної діяльності, необхідно: постійно вдосконалювати рівень знань і навичок; «йти в ногу» з швидкоплинними процесами наукового і соціального розвитку; володіти навичками саморегуляція; вміти узгоджувати свою поведінку, звернене до людей, з моральними і юридичними нормами [21].

Професійне становлення особистості розглядається в роботах багатьох авторів (Б. Г. Ананьєва, А. Г. Асмолова, Е. М. Борисова, Н. И. Виноградова, Е. Н. Волкова, Э. Ф. Зеер, М. В. Каминская Е. А. Клімов, Т. В. Кудрявцев, Н. В. Кузьміна, Б. Г. Ломова, А. К. Маркова, Л. М. Мітіна, В. Д. Шадрікова та інші.). Для аналізу психологічних проблем професійного розвитку особистості особливий інтерес представляють роботи зарубіжних вчених А. Маслоу, Дж. Сьюпера, Дж. Голланда.

Е. Ф. Зеер у своїх роботах визначив наступні концептуальні положення професійного становлення особистості [13]:

- професійне становлення особистості має історичну та соціокультурну обумовленість;
- ядром професійного становлення є розвиток особистості в процесі професійного навчання, освоєння професії та виконання професійної діяльності;
- професійне життя дозволяє людині реалізувати себе, надає особистості можливості для самоактуалізації;
- Індивідуальна траєкторія професійного життя людини визначається нормативними і ненормативними подіями, випадковими обставинами, а також ірраціональними потягами людини.

Професійне становлення суб'єкта виражається в розвитку його особистості та індивідуальності за рахунок придбання професіоналізму і формування індивідуального стилю діяльності [12].

Можна також назвати ряд якостей, які перешкоджають ефективному становленню і професійної діяльності психолога. Це: психічна і емоційна неврівноваженість; агресивність; замкнутість; нерішучість; відсутність схильності до роботи з людьми; невміння зрозуміти позицію іншої людини; ригідність мислення, нездатність змінювати способи вирішення завдань відповідно до мінливих умов середовища; низький інтелектуальний рівень розвитку; низький рівень психологічної культури та інші.

Важливо зазначити, що й мотивація до професійної діяльності та розвитку в ній у багатьох психологів також може бути пов'язана з деякими особистими якостями, які не сприяють ефективності в питаннях допомоги клієнту. Згідно з С. Гледдінг [25], мотивами вибору професії психолога консультанта може бути наступні:

- наявність власних емоційних розладів і невирішених внутрішньоособистісних конфліктів;
- бажання наслідувати будь-якого авторитету, в тому числі в області психології;
- наявність почуття самотності та ізольованості;
- бажання задовольнити свої владні амбіції;
- наявність потреби в любові;
- бажання замістити невдоволення навколишнім світом.

Таким чином, можна виділити такі індивідуальні властивості особистості психолога-консультанта, які сприяють його професійному становленню, та високій ефективності його діяльності, а також ті що можуть негативно вплинути на ефективність його роботи з клієнтами. Крім того, вони безумовно впливають на процес професійного розвитку, а отже й особистісного.

Висновки до першого розділу

1. У першій частині нашого дослідження ми дали визначення поняттю «особистість», розглянули сутність феномена особистісного розвитку, і близькі поняття, такі як «розвиток особистості», «особистісний ріст», «самореалізація», «самоактуалізація». Ми з'ясували що особистісний розвиток можливий тільки на певному етапі онтогенезу і є складовою загального розвитку людини. Субстратом особистісного розвитку, як цілеспрямованої діяльності є загальний розвиток, особистісний розвиток, особистісний ріст. Було встановлено, що джерелом особистісного розвитку є сама людина і її потенціал, проте сам процес детермінується як зовнішніми так і внутрішніми факторами. Процес особистісного розвитку також має свою спрямованість, яка задається ціннісно-смісловою і мотиваційно-потребовою сферою особистості. Також, ми звернули увагу роль суб'єкта власного розвитку і його цілеспрямованої діяльності. Особистісний розвиток розуміється нами і як процес, і як системна характеристика особистості, яка має певні рівні. Особистісний розвиток – це цілеспрямована діяльність людини, направлена на задоволення її потреб, в тому числі, потреби в постійній самореалізації, прагненні до самовдосконалення.
2. Ми розглянули сферу діяльності психолога-консультанта. Як і будь-яка інша сфера вона вимагає високого рівня розвитку професійних якостей, знань, умінь і навичок. Однак, її особливістю є те, що особистість професіонала виступає головним інструментом психолога. Крім того, у своїй професійній діяльності психолог повинен розвивати не тільки себе, але і стимулювати розвиток особистості клієнта, щоб в результаті консультативної роботи домогтися позитивних змін його життя.
3. Ми встановили, що ефективність професійної діяльності багато в чому залежить від особливостей особистості психолога. Саме тому до особистості психолога різні автори висувають певні вимоги,

перераховують характеристики особистості, що сприяють або перешкоджають ефективному консультуванню. Ми також розглянули категорії «професіонал» і «професіоналізм» і з'ясували, що професіоналізм - це певна системна організація свідомості і психіки людини. Ми розглянули також історію розвитку висунутих вимог, щоб встановити причини розгляду особистості психолога як певного конгломерату або суми якостей.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ТА ПРОЦЕДУРА ПРОВЕДЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Методи та особливості вивчення особистісного розвитку в процесі професійногостановлення в новітніх дослідженнях

Останнім часом все більше уваги в сучасній психологічній науці приділяється особистісному розвитку людини, особливостям розкриттю потенціалів і самоактуалізації. У зв'язку з цим, як у вітчизняній, так і в західній психології виникає велика кількість теорій, підходів і концепцій, що розглядають різні аспекти становлення та розвитку особистості дорослого.

Концепція самодетермінації є однією з таких, які дозволяють подивитись на проблему особистісного розвитку з нових позицій. В концепції Р. Райана і Е. Десі виділяються три компоненти - наявність внутрішньої сили, автономії, або спрямованості, а також позитивну підтримку оточуючих як необхідна умова підкріплення «самонаправленості» особистості. Виділені ними компоненти самодетермінації зіставляються з вітчизняними підходами і поняттями.

Зокрема, розглядаються компоненти, що співвідносяться з поняттями суб'єктності та особистісної зрілості. Концепція самодетермінації порівнюється з теорією геротрансцендентності Л. Торнстама. Наводяться окремі результати емпіричних досліджень, які підтверджують адекватність застосування концепції самодетермінації до періодів пізньої дорослості і старіння. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок про те, що, з деякою модифікацією, теорія самодетермінації може бути перспективним підходом для вивчення ресурсів і потенціалів літньої людини. Теоретичний аналіз показав, що деякі компоненти даної концепції - наприклад, внутрішня сила - теоретично і емпірично більш розроблені у вітчизняній психології.

Концепція самодетермінації має в своїй основі, відповідно до її авторам, три основних компоненти:

- 1) перший передбачає, що людина за своєю природою активна, що вона має здатність керувати одночасно як внутрішніми силами, так і регулювати зовнішні впливи на протиположний їй підпорядкування;

2) другий компонент стосується вродженої здатності людини до самоорганізації, даний компонент передбачає, що будь-яка людина внутрішньо схильний до саморозвитку, зростання і цілісного функціонування;

3) третій компонент підкреслює роль взаємодії з соціальним оточенням, яке, на думку авторів, в залежності від специфіки його впливу - підкріплення або відкидання - може сприяти суб'єктивного благополуччя і оптимальному функціонуванню людини.

Відповідно до концепції самодетермінації, людина здатна до особистісного розвитку в ситуації автономії, вільного напрямку такого розвитку.

Саме на це і спрямовані новітні психологічні дослідження. Зокрема, в дослідженнях Чаплака Я. (2011) зазначено, що особистісно зрілий психолог-консультант має мати добре розвинену особистісну зрілість, бути успішним, зі стійкою вершинністю, гармонійністю, творчістю та майстерністю. Ці якості добре розвиваються в процесі саморозвитку і професійного зростання. Саме тому за час навчання у вищому навчальному закладі студенти повинні не тільки набути необхідні знання з фахових дисциплін, а й розвинути відповідні психологічні якості, сформувані позитивне ставлення до майбутньої професії, від чого в повній мірі буде залежати успішність творчої реалізації в практичній діяльності (С. Д. Максименко, В. Г. Панок, Н. В. Чепелева та ін.), пише автор [35, с.284]. Також Чалпак Я зазначає, особистісний і професійний розвиток взаємопов'язані і формують певні інтегральні характеристики його особистості: спрямованість, компетентність, емоційна та поведінкова гнучкість [35, с.289].

Є. В. Зинов'єва и Т. А. Дворнікова (2017) у своєму дослідженні критикують поширений кількісний підхід до отримання та опису даних щодо особистості-психолога консультанта та її розвитку [2].

Особлива увага в їх роботі приділена аналізу досліджень і моделей розвитку особистості психолога-консультанта. Вони вважають що особистість психолога таким чином розглядається як конгломерат якостей сприяють його ефективності, що призводить до відсутності ситсематизації та статистичного погляду на речі. Особистість консультанта і її розвиток найчастіше не

розглядаються в нерозривному зв'язку з професійним розвитком, що є очевидним недоліком.

Автори припускають, що на розвиток особистості консультанта має серйозний вплив її особиста історія, а також отриманий нею суб'єктивно значимий досвід зустрічі з клієнтом в ході консультації. Відштовхуючись від цього, в якості альтернативи сформованої тенденції для дослідження і опису розвитку особистості консультанта ними пропонується використовувати метод наративу, що дає можливість проникнути у внутрішню картину світу особистості, побачити, як формується система особистісних смислів, простежити її трансформацію в часі. Як джерело наративу вони пропонують особистий щоденник психолога-консультанта. Але мова йде саме про щоденник, пов'язаний із зануренням в професію, зокрема, з описом своїх зустрічей з клієнтом, їх рефлексією і осмисленням.

Автори вважають, що вивчення наративів через аналіз щоденникових записів консультанта дозволить заглибитися і краще зрозуміти процеси, що відбуваються з ним в момент консультації і після неї, простежити внутрішній план розвитку Я і трансформацію його в часі. На відміну від кількісного підходу до дослідження консультанта, аналіз щоденників консультантів дає можливість побачити особистість в професії, а не професію в особистості [2, с.9].

Як ми бачимо, дизайн дослідження розвитку особистості консультанта пов'язаний з певними труднощами, оскільки цей процес важко змоделювати і операціоналізувати, отже і вивчити. Ми бачимо перспективу вивчення особливостей особистісного розвитку в комбінації різних підходів і емпіричних стратегій, спільному застосуванні кількісних і якісних методів і методик.

Українська дослідниця Дубовик О.М. (2017) використовуючи низку емпіричних методів, а саме: спостереження, експеримент, опитування, психодіагностичні методи, вивчала значущі особистісні якості, що мають бути притаманні психологу консультанту. В результаті автор виділила симптомокомплекси, їх рівні та складові, які ми і розглянемо в наступній частині.

2.2. Дослідження особистісного розвитку психологів консультантів в процесі професійного становлення

Дубовик О. М. (2017) досліджувала динаміку становлення професійно орієнтованих якостей особистості у студентів. Для вивчення особистості майбутнього психолога авторка використовувала власну анкету, аналіз якої здійснювала за допомогою контент-аналізу. Одним із питань анкети було зазначено необхідність наявності певних рис та професійно орієнтованих якостей, які притаманні особистості психолога.

Питання було сформульоване наступним чином: «Вкажіть декілька індивідуально-особистісних якостей, якими, на Вашу думку, має володіти психолог», час на виконання та кількість якостей не обмежувались. Це було зроблено з метою уточнення розуміння студентами змісту основних індивідуально-особистісних якостей, які важливі для професії психолога, а саме психолога спеціального закладу освіти. В результаті контент-аналізу автор дослідження з'ясувала, що майбутні фахівці виділили як найголовніші ті ж самі якості для психолога спеціальних закладів освіти, що й вчені-психологи [38, с.66].

Авторка детально проаналізувала зазначені якості і виділила їх в певні симптомокомплекси та компоненти. Для кожного з симптомокомплексів Дубовик О.М. також встановила та описала по 3 рівні розвитку (високий; середній; низький). Пропонуємо окремо розглянути кожен симптомокомплекс, підібраний автором інструментарій, і проаналізувавши результати досліджень виявити особистісні особливості студентів з різними рівнями розвитку симптомокомплексів.

Симптомокомплекс – це сукупність окремих якостей, за кількістю яких можна говорити про рівень узагальненості симптомокомплекса, в його основу покладені сила, активність, стійкість як пластичність взаємин особистості. А компонент, як показник симптомокомплексу служить типовим та конкретним виявленням сутності якостей, які підлягають вивченню [38, с.66].

Когнітивно-рефлексивний симптомокомплекс включає: інтелект, індивідуальний стиль мислення, самостійність, інтуїція, рефлексія.

Для вивчення особливостей когнітивно-рефлексивного симптомокомплексу автор застосувала методика багатofакторного дослідження особистості «16 PF - опитувальник Р. Кеттела» що уможливорює дослідження широкої сфери індивідуально-особистісних співвідношень і дозволяє виявити основні індивідуально-особистісні якості.

Для цього симптомокомплексу вона обрала такі фактори:

- фактор В (обмежене мислення – кмітливість);
- фактор G (сила Над-Я – слабкість Над-Я);
- фактор L (відкритість – внутрішня напруженість);
- фактор Q1 (радикальний – консервативний);
- фактор Q4 (напруженість – релаксація).

Високий рівню відповідають: розвинений інтелект, швидкість мислення, креативність, практичність, освіченість; характерний індивідуальний стиль мислення: глибина розуму, гнучкість, самостійність, швидкість, аналітичний склад розуму, вільне висловлювання власних суджень та переконлива їх аргументація, висока здатність до рефлексії, прагнення до самовдосконалення, нестандартний підхід у вирішенні проблем. Для осіб з високим рівнем розвитку характерна самостійність використання теоретичних знань згідно до поставлених завдань практичного характеру і професійна спрямованість. Вміння контролювати свої дії за різних обставин, адекватно оцінювати рівень власної підготовленості [38, с.62].

Високий рівень сформованості якостей за цим симптомокомплексом мали студенти, яких характеризують інтелектуальні здібності, швидкість мисленнєвих операцій, глибина, самостійність, гнучкість, критичність мислення, креативності, практичність. В той же час у цієї групи студентів відзначається напруженість у зв'язку з постійним самоконтролем, прагненням до самовдосконалення, контролем над власними емоціями. [38, с.74].

Середній рівень передбачає необхідний інтелектуальний рівень розвитку, досить добре розвинену креативність та інтелектуальні здібності, середній рівень ерудиції, але інколи не вистачає знань для інформування клієнта та пояснення йому причин поведінки в даній ситуації, недостатньо проявляється швидкість, гнучкість, самостійність розуму, недостатньо розвинена рефлексія, не завжди є бажання застосовувати прогресивні методи для вирішення ситуації, тому що простіше та швидше застосовувати перевірені методи. [38, с.63].

Досліджувані з середнім рівнем характеризувалися своєрідним когнітивним стилем, схильні до імпульсивного та самостійного вирішення питань, не враховуючи думку оточуючих, покладаючись лише на власні судження. Їм важко встановлювати контакт з людьми, вони утруднювалися висловлювати власні думки, оскільки їм не вистачає знань для інформування клієнта та пояснення причин поведінки в даній ситуації. Студенти з середнім рівнем характеризувалися проявами пасивності, негнучкістю, поверхневістю мислення, тривожністю, не прагнули застосовувати нові методи роботи, віддаючи перевагу перевіреним засобам. [38, с.75].

Низький рівень означає недостатньо розвинену креативність, у зв'язку з чим винахідливість проявляється дуже слабо або відсутня, недостатньо розвинені інтелектуальні здібності, обмежений індивідуальний стиль мислення, брак знань навіть в межах загальновідомих сфер, непрактичність, дуже низький прояв рефлексії, відсутні прагнення до самовдосконалення, застосування стандарту та шаблону до всіх ситуацій [38, с.63].

У студентів з низьким рівнем спостерігалась обмеженість у виборі методик під час роботи; слабкий контроль емоцій, відсутність схильності до рефлексії; їм притаманні такі особистісні якості як замкнутість і тривожність.

Розглянемо морально-етичний симптомокомплекс. В нього входять: емпатійність, сензитивність, альтруїзм, моральність, відповідальність, конгруетність.

Для дослідження особливостей морально-етичного симптомокомплексу з методики Р. Кеттела «16 Рґопитувальник» автор використала наступні фактори:

фактор С (емоційна стійкість – емоційна лабільність);

фактор О (спокій – тривожність);

фактор Q2 (залежність – самостійність);

фактор Q3 (високий самоконтроль поведінки – низький самоконтроль поведінки).

Методика «Діагностика рівня емпатійних здібностей» (В. Бойка) дозволила визначити ступінь вираженості емпатичних здібностей і значимість кожного з шести параметрів в структурі емпатії. Емпатія - це вміння співпереживати, співчувати та мати опосередкований емоційний відгук на переживання іншого, що включає рефлексію внутрішніх станів, думок і почуттів самого суб'єкта емпатії. Емпатія розглядається автором дослідження як особистісна якість, що проявляється у розумінні внутрішнього світу іншої людини, емоційному залученні у її життя. В разі схожості поведінкових і емоційних реакцій емпатія виникає швидше [38, с.60].

Дубовик О. М. розглядає професійний ризик як елемент творчості та спосіб адаптації фахівця в складній ситуації. Тому була застосована методика «Діагностика міри готовності до ризику» (Г. Шуберта).

Високий рівень означатиме щирість, ввічливість, гуманність, тактовність, чесність, альтруїзм, безкорисність, доброзичливість, відкритість, довіра до клієнта є головними орієнтирами в професії. Високий рівень моральної відповідальності, дотримання норм та правил, а також кодексу етики психолога («принцип не нашкодити», «принцип професійної компетентності», «принцип конфіденційності», «принцип наукової обґрунтованості та об'єктивності», «принцип поваги до клієнта»). Високий рівень означатиме емпатійність, схильність до доброзичливості, оптимізм, емоційну стабільність та високу стійкість до стресових ситуацій, життєрадісність, оптимізм. Сюди віднесені і здатність самоконтролю, сміливість, стійка психіка, виваженість, виражена

сила «Я», організованість, відсутність безпричинної напруженості, впевненість у собі [38, с.64]. В результаті дослідження у студентів з високим рівнем була виявлена добре розвинена емпатія та тенденція до доброзичливості, висока емоційна стабільність, орієнтація на досягнення успіхів, високий рівень моральної відповідальності, готовність слідувати кодексу етики психолога; стійкість до стресових ситуацій, життєрадісність, оптимізм, високий рівень самоконтролю, сміливість, виваженість, впевненість у собі, організованість та відсутність емоційної напруги. Студенти готові ризикувати заради успішного виконання роботи, що обумовлено бажанням до самореалізації та саморозвитку [38, с.92].

Середній рівень – недостатня інформованість щодо моральних правил та невиконання їх, відповідальність усвідомлюється частково, тому можливе порушення принципів кодексу етики психолога. Вираженість емпатії недостатня, настрій мінливий, труднощі в контролі емоцій, що свідчить про середню стійкість до стресових ситуацій та невисоку емоційну стійкість, спостерігається не впевненість в собі, спостерігається тривожність. [38, с.64].

Середній рівень розвитку якостей морально-етичного симптомокомплексу мали більшість студентів у дослідженні Дубовик О.М. У таких студентів проявлялася недостатня вираженість емпатії, переважали зміни настрою; їм важко було контролювати власну емоційну реакцію на ситуацію, що свідчить про середню стійкість до стресових ситуацій та невисоку емоційну стійкість. Спостерігались також напруженість та тривожність по відношенню до ситуацій та оточуючих людей. Також відмічалась недостатня інформованість щодо морально-етичних правил та невиконання їх, відсутня чесність по відношенню як до себе, так і до оточуючих, недостатнє усвідомлення відповідальності. [38, с.93].

Низькому рівню притаманні відсутність пріоритетності чесності, ввічливості, щирості, гуманності, тактовності, теплоти, відсутні. Такий рівень означатиме орієнтир людини на рішення власних проблем, грубе порушення законів моралі. Слабка вираженість емоційного співпереживання клієнту,

перевага негативного настрою або часта зміна настрою, слабка емоційна стійкість та роздратованість, низький рівень самоконтролю, невпевненість у власних силах, тривожність та напруженість [38, с.65].

Характеризуючи студентів з низьким рівнем розвитку морально-етичного симптомокомплексу авторка зазначила: залежність від настрою у процесі будь-якої діяльності, невміння контролювати власні емоції під час емоційного напруження, низький самоконтроль; нестійкий емоційний стан під час впливу різних обставин, зокрема реакція на тренінгові вправи. Цим досліджуванним притаманна підвищена конфліктність та агресивність, замкнутість, байдужість, роздратованість, низький рівень самоконтролю, невпевненість у власних силах, тривожність та напруженість. Слабка вираженість співпереживання, співчуття людині, перевага негативного настрою або часта його зміна. Відмічалася відсутність активності у спілкуванні, щирості, тактовності. Опитувані орієнтовані переважно на вирішення власних проблем. [38, с.93].

Комунікативно-афіліативний симптомокомплекс включає: афіліативність, комунікативність, компетентність, потреба у саморозвитку, самореалізації і самовдосконаленні.

Для вивчення особливостей комунікативно-афіліативного симптомокомплексу було обрані деякі фактори з методики багатofакторного дослідження особистості «16 РҒопитувальник Р. Кеттела»:

фактор А (стриманість – комунікативність);

фактор N (гнучкість (дипломатичність) – пряmolінійність);

фактор F (обережність – імпульсивність);

фактор H (боязкість – сміливість);

Методика «Мотивація афіліації» А. Меграбяна в модифікації М. Ш. Магомед-Емінова, застосовувалась для діагностики двох узагальнених стійких мотиваторів, що входять в структуру мотивації афіліації, а саме прагнення до прийняття і страху відторгнення.

Методика рівня розвитку комунікативних та організаторських здібностей «КОС-2» була застосована з міркувань Дубовик О. М. про специфіку

професійної діяльності психолога спеціального закладу освіти, що вимагає розвитку організаторських навичок. Але ми вважаємо що ці навички можуть бути корисними і в роботі психолога-консультанта, психолога-педагога та ін.

Високий рівень розвитку якостей комунікативно-афіліативного симптомокомплексу – це вміння встановлювати контакт з будь-яким клієнтом та взаємодіяти з ним на вербальному та невербальному рівні, високий рівень комунікабельності, незалежність суджень та думок, прямолінійність. Індивідуальний та комплексний підхід до певної проблеми, адекватна самооцінка, винахідливість, схильність до спокійного та переконливого відстоювання своєї думки, цікавість, ініціативність, високий рівень мотивації досягнення результатів, прагнення до саморозвитку та самореалізації в особистісному та професійному аспектах, прагнення до прийняття. [38, с.65]. Студенти, які отримали високі показники характеризуються такими професійно орієнтованими особистісними якостями як товариськість, відкритість, контактність, організованість. В них відмічалось бажання спілкуватися з людьми та отримувати позитивні емоції від взаємодії з ними, що в свою чергу підкріплюється високими показниками щодо уникнення страху відторгнення та прагненням до професійного удосконалення, саморозвитку, самовдосконалення та самореалізації [38, с.107].

Середній рівень – вміння налагодити контакт, але при відстороненому спілкуванні або з вибіркоким контингентом, надмірна сором'язливість, іноді демонстрація небажання спілкуватися. Підхід до рішення проблеми не завжди здійснюється шляхом вивчення проблеми та виявлення її суті, самооцінка, як правило, завищена або занижена (неадекватна), в основному використовуються нові шаблони; безініціативність, схильність до залежності; мотивація не прагнути до високого рівня досягнень, прагнення до саморозвитку та самореалізації не завжди втілюється в силу будь-яких причин [38, с.65].

Досліджувані з середнім рівнем розвитку проявляють професійно особистісні якості в залежності від обставин та середовища, в якому вони знаходяться. Їм характерні такі якості як замкнутість, надмірна

самовпевненість, вони можуть мати гарній настрій лише тоді, коли їх не обмежують в правах; можуть налагодити контакт з оточуючими лише за умов відстороненого спілкування або з вибіркоким контингентом. Студенти із середнім рівнем не докладають зусиль як до уникнення невдач, так і до бажання досягти успіхів; вони використовують перевірені знання при вирішенні справ і впроваджують їх в діяльність в залежності від обставин. [38, с.108].

Низький рівень – недостатній рівень контакту з клієнтом, значні труднощі при взаємодії на вербальному рівні, замкнутість, залежність суджень та думок від оточуючих. Підхід до проблеми розглядається тільки в рамках ситуації, немає комплексного рішення проблеми, завищена самооцінка, невміння відстоювати свою думку, або нав'язування власної думки клієнту; прояв недовірливості, безініціативності, відсутнє прагнення до саморозвитку власної особистості та самореалізації, мотивація уникнення невдач, страх до відторгнення. [38, с.65].

У студентів з низьким рівнем розвитку цього симптомокомплексу відмічалися значні труднощі при взаємодії на вербальному рівні. Підхід до вирішення проблем студентами розглядався тільки в рамках ситуації, відсутні здатність до комплексного вирішення проблеми, прагнення до саморозвитку та самореалізації, мотивація досягнення успіху; характерним є невміння відстоювати свою думку та безініціативність. [38, с.108].

Дослідження було проведено у два етапи: до тренінгу професійно-особистісного зростання та після, що дало змогу простежити динаміку становлення професійно орієнтованих якостей особистості у студентів.

На першому етапі дослідження встановлено, що більшість опитуваних мали середній рівень сформованості компонентів всіх трьох симптомокомплексів. Спочатку студентам була притаманна схильність до співчуття, стриманість, дисциплінованість, відповідальність, і водночас відмічалися недостатня здатність до професійної рефлексії та недостатній

рівень усвідомлення значущості майбутньої професії, емоційна нестійкість, консерватизм, середній рівень комунікативних та організаторських здібностей.

На другому етапі дослідження, після спеціально організованого тренінгу професійно-особистісного зростання та практики, у студентів-психологів збільшилися показники за кожним із зазначених симптомокомплексів. [38, с.119]. Так, на першому етапі дослідження серед професійно орієнтованих особистісних якостей, які впливають на успішність професійної діяльності, автор визначає поєднання комунікативних якостей та якостей, пов'язаних з регуляцією власної поведінки. На другому етапі дослідження провідним фактором виявилася емпатійність як компонент морально-етичного симптомокомплексу.

Дубовик О. М. (2017) в результаті дослідження виділила 5 провідних факторів, які є чутливими до змін у процесі професійного розвитку особистості, і по-різному впливають на його перебіг на різних етапах. А саме: особистісно-регулятивні якості; емпатійні здібності; емоційна стійкість; професійна ідентифікація; комунікативно-організаторські здібності. [38, с.120].

Висновки до другого розділу

1. У другому розділі ми розглянули деякі дослідження особистісного розвитку психологів. Виявилось, що новітні дослідження спрямовані на вивчення самодетермінації та її компонентів.
2. Ми розглянули особливості особистісного розвитку психологів на прикладі дослідження професійно-орієнтованих особистісних якостей майбутніх психологів спеціальних закладів освіти. В результаті були виділені фактори, які по різному впливають на процес професійного розвитку і є чутливими до змін у процесі професійного становлення студента консультанта. До цих факторів відносяться регулятивні якості, емпатійні здібності, емоційна стійкість, професійна ідентифікація та комунікативно-організаторські збіжності.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Відповідно до розв'язаних задач були зроблені наступні висновки:

1. Огляд наукових підходів до розуміння поняття «особистісний розвиток» включав аналіз цієї та схожих категорій, таких як «розвиток особистості», «особистісний ріст», «самореалізація», «самоактуалізація». Особистісний розвиток розуміється нами і як процес, і як системна характеристика особистості, яка має певні рівні. Ми встановили, що особистісний розвиток – це цілеспрямована діяльність людини, направлена на задоволення її потреб, в тому числі, потреби в постійній самореалізації, прагненні до самовдосконалення.
2. Ми розглянули сферу діяльності психолога-консультанта. З'ясувалось, що у своїй професійній діяльності психолог повинен розвивати не тільки себе, але і стимулювати розвиток особистості клієнта, щоб в результаті консультативної роботи домогтися позитивних змін його життя. Ми встановили, що ефективність професійної діяльності багато в чому залежить від особливостей особистості психолога. Саме тому нами були розглянуті певні вимоги, що висуваються особистості психолога різними авторами.
3. Ми розглянули деякі дослідження особистісного розвитку психологів. І вивчили особливості особистісного розвитку психологів на прикладі дослідження професійно-орієнтованих особистісних якостей майбутніх психологів спеціальних закладів освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кочюнас Р. Психологическое консультирование. Режим доступа: <https://psylib.org.ua/books/kociu01/index.htm>
2. Зиновьева Е.В., Дворникова Т.А. Развитие личности психолога-консультанта: нарратив как метод исследования https://otherreferats.allbest.ru/psychology/00959994_0.html
3. Ярыгина Н.Ю. Проблема личностных особенностей психологов-консультантов // Психология, социология и педагогика. 2016. № 11 [Электронный ресурс]. URL: <https://psychology.snauka.ru/2016/11/7268> (дата обращения: 25.01.2022).
4. Брюхова Н.Г. . Психологические особенности личностного развития психологов-консультантов.Международный научно-исследовательский журнал, 2012, Вып. 5, 83–86а. <https://research-journal.org/psychology/psixologicheskie-osobenosti-lichnostnogo-razvitiya-psixologov-konsultantov/>
5. Брюхова Н.Г. Психологические особенности психологов-консультантов с разными уровнями профессионально-личностного развития. Наука и современность, 2012, 16(1), 206–210б.
6. Костригин А.А. Личность психолога-консультанта: теоретико-эмпирическая модель ключевыхкомпетенций. Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского, 2014, No. 1–2, 445–451
7. Крупенина А.В. Влияние личностных качеств практического психолога на эффективность консультативной деятельности: автореф. дис. ...канд. психол. наук. Психологический институт РАО,Москва, 2005.
8. Лебедева А.А. Развитие профессионально важных качеств психолога-консультанта: автореф. дис. ...канд. психол. наук. Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, 2007
9. МакВильямс Н. [McWilliams N.] Психоаналитическая терапия: Руководство практика. Ижевск: ERGO,2016. МакВильямс Н. [McWilliams N.] Психоаналитическая терапия: Руководство практика. Ижевск: ERGO,2016.
10. Роджерс К. [Rogers C.] Консультирование и психотерапия: Новейшие подходы в области практической работы: Монография. М.: ЭКСМО-Пресс, 2000.
11. Шостром Э., Браммер Л. [Shostrom E., Brammer L.] Терапевтическая психология. Основыконсультирования и психотерапии. СПб.: Сова, 2002.
12. Н. Б. Никитина Личностные особенности психолога профессионала https://elibrary.ru/download/elibrary_15276264_70652444.pdf
13. Зеер Э. Ф. Психология профессий. М. : Академический Проект ; Фонд Мир, 2008. 336 с
14. Мещерякова Б. Г., Зинченко В. П. Большой психологический словарь. СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. 672 с.

15. Климов Е. . Психолог : Введение в профессию. М. : Академия, 2007. 208 с
16. Абрамова Г. С. Введение в практическую психологию. М. : Академия, 1996. 224 с
17. Реан А. А. Психологический атлас человека. СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. 651 с
18. Жигулин А.А. Профессионально-значимые качества психолога [Электронный ресурс] // территория науки. 2014. №2. – Режим доступа <https://cyberleninka.ru/> (дата обращения: 12.12.2018).
19. Пахальян В.Э. Психологическое консультирование. – СПб: Изд-во «Питер», 2006.
20. Шнейдер Л.Б. Пособие по психоло-гическому консультированию. - М., 2003.
21. Климов Е.А. Психология профессионала. Избранные психологические труды. - Москва - Воронеж, 1996. 63-115с.
22. Бачманова Н.В., Стафурина Н.А. К вопросу о профессиональных способностях психолога // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. - Выпуск I. - 1985. - С.78-86
23. Мэй Р. Искусство психологического консультирования. – М.: Независимая фирма «Класс», 1999. – 93 с.
24. Ялом, И. Дар психотерапии / И. Ялом. – М.: из-во ЭКСМО, 2008. – 352 с
25. Глэддинг С. Психологическое консультирование / С.Глэддинг, – 4-е изд., – СПб.: Питер, 2002. – 736 с. – С. 40
26. Сургунд Н.А. Психодіагностика професійної придатності майбутнього практичного психолога: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2004. – 22 с.
27. Братченко, С.Л. Личностный рост и его критерии / С. Л. Братченко, М. Р. Миронова // Психологические проблемы самореализации личности. Научный сборник. – СПб.: Речь, 2007. –
28. Максименко С.Д., Сердюк Л.З. ПСИХОЛОГІЧНА ОСНОВА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ: СТРУКТУРА І ФУНКЦІЯ <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v9/i9/3.pdf>
29. Булах І. С. ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ НАУКОВИХ ПОЗИЦІЙ УКРАЇНСЬКИХ ПСИХОЛОГІВ
30. Сердюк Л.З. САМОДЕТЕРМІНАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/Serdjuk_1.pdf
31. Андреев А. С. Понятия "личность" и "личностный рост": проблема дефиниции <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatiya-lichnost-i-lichnostnyy-rost-problema-definititsii>
32. Кокурн О.М. ЖИТТЄВЕ ТА ПРОФЕСІЙНЕ САМОЗДІЙСНЕННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ Режим доступу:

